

גאולה ותשובה

שיעור זה קשור לכללים:

שאלה שאין עליה תשובה

”לשיטתו”

תמצית השיעור: שתיקתו של ר' אליעזר באה כדי למקד את המבט באמירתו העיקרית, שלא יתכן שתבוא הגאולה בלא תשובה. ר' יהושע, לעומת זאת, מדגיש כי לא יתכן שיתקיים העולם בלא גאולה. לאור הבנה זו מתבארות שאלות ותמיהות בסוגיא.

הצעת הסוגיא

נחלקו אמוראים ותנאים האם הגאולה תלויה בתשובה, או שמא איננה תלויה בתשובה. מקורה של סוגיא זו במסכת סנהדרין (צ"ז ע"ב):

אמר רב: כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים. ושמאל אמר: דיו לאבל שיעמוד באבלו. כתנאי, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה - נגאלין, ואם לאו - אין נגאלין. אמר ליה רבי יהושע: אם אין עושין תשובה אין נגאלין? אלא הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירין למוטב. תניא אידך, רבי אליעזר אומר: אם ישראל עושין תשובה - נגאלין, שנאמר: "שובו בנים שובבים ארפא משובותיכם". אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר "חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו", "חנם נמכרתם בעבודת כוכבים" ולא בכסף תגאלו, לא בתשובה ומעשים טובים. אמר לו רבי אליעזר לרבי יהושע: והלא כבר נאמר "שובו אלי ואשובה אליכם". אמר ליה רבי יהושע: והלא כבר נאמר "כי אנכי בעלתי בכם ולקחתי אתכם אחד מעיר ושנים ממשפחה והבאתי אתכם ציון". אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר "בשובה ונחת תושעון". אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: "והלא כבר נאמר כה אמר ה' גואל ישראל וקדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו". אמר לו רבי אליעזר: "והלא כבר נאמר אם תשוב ישראל נאום ה' אלי תשוב". אמר לו רבי יהושע: והלא כבר נאמר "ואשמע את האיש לבוש הבדים אשר ממעל למימי היאור וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי

העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה וגו'". ושתק רבי אליעזר.

רש"י: בתשובה - אם כל ישראל חוזרין בתשובה יבא, ואם לאו לא יבא. דיו **לאבל שעומד באבלו** - דיו להקב"ה שעומד כמה ימים וימינו אחר, כלומר, אם לא יעשו תשובה אינו עומד באבלו כל הימים אלא ודאי קץ לדבר, לישנא אחרינא דיו לאבל דיין לישראל צער גלות, אפילו בלא תשובה נגאלין. **לא בכסף** - לא בתשובה ומעשים טובים, דאפילו אין עושין תשובה נגאלין, משום דאמר "חנם נמכרתם" קרי כסף בלשון תשובה. **בעלתי אתכם** - משמע בעל כרחכם, בלא תשובה. **אחד מעיר** - אברור הצדיקים ואביאם לציון, אף על פי שאין כולם חוזרין. **כה אמר ה' לבזה נפש למתעב גוי** - אותן הבזויין ומתועבין בעבירות, אף על פי כן יגאלו, מלכים יראו וקמו. **כי למועד מועדים** - אלמא יש קץ בדבר. **וככלות נפץ יד עם קדש** - כשתכלה תקומתם וחוזק ידיהם שהיתה נפוצה אילך ואילך גבורה ותועלת לפשוט אנה ואנה, ואחר שתכלה גבורתם שיהיו שפלים למאד. **תכלינה** - אלו הצרות ויבא משיח, כדאמרינן כי אזלת יד.

השוואה לסוגיא דומה המופיעה בירושלמי מעוררת מספר שאלות. סוגיית הירושלמי (תענית פ"א ה"א):

...רבי ליעזר אומר: אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין לעולם, שנאמר: "בשובה ונחת תושעון". אמר לו רבי יהושע: וכי אם יעמדו ישראל ולא יעשו תשובה אינן נגאלין לעולם? אמר לו ר' אליעזר: הקב"ה מעמיד עליהן מלך קשה כהמן ומיד הן עושין תשובה והן נגאלין, מה טעם, "ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע". אמר לו רבי יהושע: והא כתיב "חנם נמכרתם ולא בכסף תגאלו". מה עבד לה ר' ליעזר, תשובה, כמה דאת אמר "צרוור הכסף לקח בידו וגו'". אמר לו ר' יהושע: והא כתיב "אני ה' בעתה אחישנה". מה עבד לה ר' ליעזר, תשובה, כמה דאת אמר "ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה וגו'". רבי אחא בשם ר' יהושע בן לוי: אם זכיתם אחישנה ואם לאו בעתה. כיון שאמר לו ר' יהושע: "וירם ימינו ושמאלו אל השמים וישבע בחי העולם כי למועד מועדים וחצי וככלות נפץ יד עם קדש תכלינה כל אלה", איסלק ר' ליעזר.

ההבדל הבולט בין שתי הסוגיות הוא ביחס למשפט: "הקב"ה מעמיד להם מלך קשה כהמן ומיד הן עושין תשובה והן נגאלין". בבבלי משמע שאלו הם דבריו של ר' יהושע, ובירושלמי זו תשובה של ר' אליעזר לשאלתו של ר' יהושע.

על פי גירסת הירושלמי יש להבין. ר' אליעזר אומר: "אם אין ישראל עושין תשובה אין נגאלין לעולם". על כך תמה ר' יהושע: "וכי אם יעמדו ישראל ולא יעשו תשובה אינן נגאלין לעולם?". שאלתו לא מובנת. ר' יהושע חוזר על דבריו של ר' אליעזר בתוספת

“סימן שאלה” בסוף דבריו, ומדוע הוא מצפה שר’ אליעזר ישנה את דעתו? תמוהה גם תשובתו של ר’ אליעזר, הרי דבריו הם שלא יגאלו ישראל לעולם ללא תשובה, ומדוע שאלתו של ר’ יהושע מכריחה לשנות את דעתו?! נראה, ששאלתו של ר’ יהושע היא: והרי כל תכלית הבריאה היא הגאולה - גאולתן של ישראל ושל העולם כולו - וכי יתכן שלא יגיע העולם למטרתו, שלא יגאלו ישראל לעולם? בהמשך ננסה להבין את תשובתו של ר’ אליעזר. שתיקתו של ר’ אליעזר בכבלי והסתלקותו בירושלמי תמוהות אף הן. הרי לר’ אליעזר יש תשובה בירושלמי: הקב”ה מעמיד מלך קשה כהמן, וישראל עושים תשובה. מדוע לא ענה ר’ אליעזר את תשובתו זו אלא הסתלק? בכבלי התמיהה אף חזקה יותר. בין התנאים מתנהל דו שיח ללא שאלות ותשובות, לכאורה. כל אחד מביא פסוק התומך בדעתו. וכי לא היה יכול ר’ אליעזר להביא פסוק נוסף, או לחזור על אחד הפסוקים שכבר אמר קודם? מהי משמעות שתיקתו של ר’ אליעזר?

שיטת הרמב”ם

הרמב”ם מתייחס לנושא זה בהלכות תשובה (פ”ז ה”ד-ו):

ואל ידמה אדם בעל תשובה שהוא מרוחק ממעלת הצדיקים מפני העונות והחטאות שעשה. אין הדבר כן, אלא אהוב ונחמד הוא לפני הבורא כאילו לא חטא מעולם, ולא עוד אלא ששכרו הרבה, שהרי טעם טעם החטא ופירש ממנו וכבש יצרו. אמרו חכמים: מקום שבעלי תשובה עומדין אין צדיקים גמורין יכולין לעמוד בו, כלומר מעלתן גדולה ממעלת אלו שלא חטאו מעולם, מפני שהן כובשים יצרם יותר מהם.

כל הנביאים כולן צוו על התשובה, ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה. וכבר הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה בסוף גלותן ומיד הן נגאלין, שנאמר: “והיה כי יבאו עליך כל הדברים וגו’ ושבת עד ה’ אלהיך ושב ה’ אלהיך וגו’”.

גדולה תשובה שמקרכת את האדם לשכינה, שנאמר: “שובה ישראל עד ה’ אלהיך”, ונאמר: “ולא שבתם עדי נאם ה’”, ונאמר: “אם תשוב ישראל נאם ה’ אלי תשוב”, כלומר אם תחזור בתשובה כי תדבק. התשובה מקרכת את הרחוקים. אמש היה זה שנאווי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד. וכן אתה מוצא שבלשון שהקב”ה מרחיק החוטאים, בה מקרב את השבים בין יחיד בין רבים, שנאמר: “והיה במקום אשר יאמר להם לא עמי אתם יאמר להם בני אל חי”, ונאמר ביכניהו ברשעתו: “כתוב את האיש הזה ערירי גבר לא יצלח בימיו אם יהיה כניהו בן יהויקים מלך יהודה חותם על יד ימיני וגו’”, וכיון ששב בגלותו נאמר

בזרובכל בנו: "ביום ההוא נאם ה' צבאות אקחך זרובכל בן שאלתיאל עבדי
נאם ה' ושמתיך כחותם".

כמי פסק הרמב"ם? לכאורה, פסק כר' אליעזר, אלא שזו פסיקה תמוהה. הלכה כר' יהושע מול ר' אליעזר, וביחוד במקרה ששתק ר' אליעזר¹. יש להבין את פסיקתו של הרמב"ם. נראה, שהרמב"ם פסק כרב, שדעתו - כדעת ר' אליעזר - מובאת בתחילת הסוגיא. במחלוקת רב ושמאל הלכה כרב, ועל כן כך פסק הרמב"ם. לשונו של הרמב"ם רומזת למקור פסיקתו, שכן כתב: "ואין ישראל נגאלין אלא בתשובה", והרי זה דומה ללשונו של רב: "כלו כל הקיצין ואין הדבר תלוי אלא בתשובה ומעשים טובים".

שתיקתו של רבי אליעזר

כיצד הלך רב בשיטתו של ר' אליעזר, והרי שתק ר' אליעזר ו"שתיקה כהודאה"?
לגבי רב עצמו מובא בגמרא מספר פעמים ששתק כשאלוהו על פסקיו. כתב על כך הרמ"ע מפאנו (יונת אלם, פרק ק'):

עוד מצאנו בגמ' פעמים רבות דרב כהנא ורב אשי מקשו ליה ושתיק רב,
והשתא מבעי לן לאודועי דבכלהו דוכתי טעמא רבא ומסתברא הוה ליה
לרב בסתרי תורה למימרא דלא כוותיהו, ואף על גב דשתק להו בקהל עם
משום "כבשים ללבושך", אפשר דהדר פריק להו בלחשה...

שתיקתו של רב אינה משום שאין בידו תשובה, אלא משום שתשובתו היא בדברים נסתרים שאין ראוי לאמרם "בקהל עם" (ועי' אגרות ראי"ה ח"א, אג' ק"ג, על דברי רמ"ע מפאנו אלו). רב מבין, שאף שתיקתו של ר' אליעזר איננה מלמדת על שחזר בו והודה לר' יהושע. שתיקתו אינה מפני שאין לו מה לומר, אלא משום שאין ראוי לומר תשובתו בקול רם. מה היה יכול ר' אליעזר לומר ולא אמר? כפי שהזכרנו, בתחילת הדיון כבר ענה ר' אליעזר לשאלה דומה, ואמר:

הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה
ומחזירן למוטב.

תשובה זו עונה גם על שאלתו האחרונה של ר' יהושע. יש קץ, אלא שהקב"ה יעמיד מלך קשה כהמן, וכך יחזרו בתשובה. מדוע לא אמר זאת ר' אליעזר, אלא שתק?
ר' אליעזר רוצה למקד את הדיון בדבר העיקרי, והוא: "אם אין ישראל עושים תשובה - אין נגאלין לעולם!". הגאולה תלויה בהליכתם של ישראל בדרך הטובה. המגמה של העולם כולו היא לקראת הגאולה, שהיא תיקונו השלם של העולם. היתכן שתהיה גאולה בלא תשובה, בלא שילך עם ישראל בדרך הנכונה?
ר' אליעזר מדגיש את הצד הבחירי. הגאולה תלויה בישראל ובמעשיהם.

¹ כך הרחיב לבאר הרצי"ה זצ"ל (ראה "המדינה כהתקיימות חזון הגאולה", לנתיבות ישראל א', עמ' קצ"ד והלאה).

ר' יהושע, לעומת זאת, מדגיש את הצד הסגולי. נשמתם של ישראל גדולה ועליונה, והיא זו שנגאלת. בעת הגאולה מביט הקב"ה אל הנשמה, ולא אל המעשים. ברית אבות - הסגולה המוטבעת בישראל מאבותיהם - היא זו שמבטיחה את גאולתם, אף אם המעשים אינם מתאימים. גאולת הנשמה תוביל לגאולת הגוף והמעשים, אך אין היא תלויה בה. במילים אחרות: ר' יהושע שואל: כיצד יתכן שישאר העולם בלא גאולה, והלא זו מטרתו של הבורא בבריאה? ר' אליעזר אומר, שלא יתכן שישאר העולם בלא תשובה, שכן זו היא מטרת הבריאה, שיגיע האדם בבחירתו ובדרך חייו אל השלמות, וזו היא התשובה. בהלכות תשובה, פוסק הרמב"ם כר' אליעזר, ובכך מדגיש את אחריותו של האדם על מעשיו. זהו הפסק המתאים להלכות אלה (בהלכות מלכים, שבהם מביא הרמב"ם את "הלכות משיח", לא התייחס במפורש לשאלת גאולה ותשובה).

"לשיטתם"

דברים אלו מתאימים לשיטתם של רבי אליעזר ורבי יהושע במקומות נוספים. למשל (ראש השנה י" ע"ב):

7

רבי אליעזר אומר: בתשרי נברא העולם... רבי יהושע אומר: בניסן נברא העולם.

מבאר ה"שם משמואל" (ויקהל, תר"ע, ורבים בתורת החסידות בדרך דומה):

הנה ר' אליעזר ור' יהושע פליגי אי בתשרי נברא העולם או בניסן, ובודאי שניהם אמת ואלו ואלו דברי אלהים חיים. דהנה כמו שיש עולם וסדר טבעי כמו כן יש עולם וסדר הנסים, ועיין בהקדמה לספר גבורות ה' למהר"ל. ואם כן בודאי עולם הנסים נברא בניסן ועולם הטבע בתשרי. ועל כן ישראל שכל מציאותם היא דרך נס, שהרי לפי הוראת המזל אברהם אינו מוליד ולא הי' כלל יצחק בעולם, ואף גם אחר הוייתו פרחו נשמתו בעת העקידה וחזרה נשמתו אליו כעין תחיית המתים, ועל כן בפסח נולד יצחק לכולי עלמא, על כן מונין החדשים מניסן, ולא מנה בו אדם הראשון שהוא מעולם הטבע, ועל כן למלכי ישראל שכחם למעלה מהטבע מעולם הנסים מונין מניסן, ומלכי אומות העולם מתשרי.

לדעת רבי יהושע, הגאולה אינה תלויה בתשובה. ביאור הדבר הוא, שהגאולה פועלת מלמעלה למטה. התכנית האלוקית היא הקובעת ולא מעשה האדם. רבי יהושע הוא הסובר ש"בניסן נברא העולם". בהנהגה ניסית מונהג העולם, על ידי השפע האלוקי הבא מלמעלה למטה. רבי אליעזר סובר שהגאולה תלויה בתשובה. ביאור הדבר הוא, שהגאולה פועלת מלמעלה למטה. מעשי בני האדם קובעים את עתה של הגאולה.

רבי אליעזר אף סובר ש"בתשרי נברא העולם". העולם מתנהג בהנהגה טבעית, ותלוי הוא במעשי בני האדם הפועלים בעולם².

ביאור הגמרא

נעיין בפסוקים המובאים בגמרא כראיה לכלל צד. בירושלמי עונה ר' אליעזר לדבריו של ר' יהושע, ואינו מסתפק בהבאת פסוק לשיטתו. על שאלת ר' יהושע: "והא כתיב 'אני ה' בעתה אחישנה'", עונה ר' אליעזר: "תשובה (כלומר: אחישנה בתשובה), כמה דאת אמר 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שואל מעמך כי אם ליראה וגו'". במכילתא דרשב"י (ט"ו, ו') מבואר הדבר יותר:

וכן מצינו באנשי מגדל שנתתה להן ארכא שמא יעשו תשובה ולא עשו שנאמר: "ויאמר ה' הן עם אחד וגו'", אין עתה אלא תשובה שנאמר: "ועתה ישראל מה ה' אלהיך וגו'".

כיצד המילה "עתה" קשורה לתשובה? נראה, שביאור הדבר עולה ממעשה המובא בגמרא (עבודה זרה י"ז ע"א):

אמרו עליו על ר' אלעזר בן דורדיא, שלא הניח זונה אחת בעולם שלא בא עליה. פעם אחת שמע שיש זונה אחת בכרכי הים והיתה נוטלת כיס דינרין בשכרה, נטל כיס דינרין והלך ועבר עליה שבעה נהרות. בשעת הרגל דבר הפיחה, אמרה: כשם שהפיחה זו אינה חוזרת למקומה, כך אלעזר בן דורדיא אין מקבלין אותו בתשובה. הלך וישב בין שני הרים וגבעות, אמר: הרים וגבעות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "כי ההרים ימושו והגבעות תמוטינה". אמר: שמים וארץ בקשו עלי רחמים, אמרו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "כי שמים כעשן נמלחו והארץ ככגד תבלה". אמר: חמה ולבנה בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "וחפרה הלבנה ובושה החמה". אמר: כוכבים ומזלות בקשו עלי רחמים, אמרו לו: עד שאנו מבקשים עליך נבקש על עצמנו, שנאמר: "ונמקו כל צבא השמים". אמר: אין הדבר תלוי אלא בי, הניח ראשו בין ברכיו וגעה בכייה עד שיצתה נשמתו. יצתה בת קול ואמרה: ר' אלעזר בן דורדיא מזומן לחיי העולם הבא. בכה רבי ואמר: יש קונה עולמו בכמה שנים, ויש קונה עולמו בשעה אחת. ואמר רבי: לא דיין לבעלי תשובה שמקבלין אותן, אלא שקורין אותן רבי.

התשובה היא ענין של רגע אחד. בהחלטה נכונה, יכול אדם ברגע אחד להיות בעל תשובה. "אין עתה אלא תשובה". התשובה היא כאן ועכשיו, ותלויה רק ברצונו של האדם.

² ע"י בשיעור "מה טיבו של עובר זה" (229), וע"י ב"רבה אמונתך" לקהלת רבה פרשה א', עמ' קי"ג בענין זה.

כך מבואר ברמב"ם בהלכות אלה (פ"ז ה"ו):

גדולה תשובה שמקרכת את האדם לשכינה, שנאמר: "שובה ישראל עד ה' אלהיך", ונאמר: "ולא שבתם עדי נאם ה'", ונאמר: "אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב", כלומר אם תחזור בתשובה בי תדבק. התשובה מקרכת את הרחוקים. אמש היה זה שנאווי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד, קרוב וידיד.

ברגע אחד הופך האדם משנאווי ומשוקץ, לאהוב ונחמד. זוהי מעלתה של התשובה, וכפי שאומר ר' אליעזר: "בעיתה אחישנה" - בתשובה אחישנה. הגאולה כבר נמצאת כאן, כמו התשובה, והיא תלויה רק בכך שעם ישראל ינהג בדרך הנכונה. יתכן לומר שמשום הבנה זו בדבריו של ר' אליעזר כלל הרמב"ם את נושא הגאולה בהלכות תשובה, ללמדנו שהתשובה יכולה לשנות את מצבו של האדם ברגע אחד, ואף את מצבו של עם ישראל כולו. השינוי נתון בידינו!

פסוק נוסף שמביא ר' יהושע:

אמר לו רבי יהושע לרבי אליעזר: והלא כבר נאמר "כה אמר ה' גואל ישראל וקדושו לבזה נפש למתעב גוי לעבד מושלים מלכים יראו וקמו שרים וישתחוו".

הרי שיגאלו ישראל אף אם יהיו מבוזים ומתועבים. מה תשובתו של ר' אליעזר?

אמר לו רבי אליעזר: והלא כבר נאמר "אם תשוב ישראל נאום ה' אלי תשוב".

פסוק זה מביא הרמב"ם בהלכה:

גדולה תשובה שמקרכת את האדם לשכינה, שנאמר: "שובה ישראל עד ה' אלהיך", ונאמר: "ולא שבתם עדי נאם ה'", ונאמר: "אם תשוב ישראל נאם ה' אלי תשוב", כלומר אם תחזור בתשובה בי תדבק. התשובה מקרכת את הרחוקים. אמש היה זה שנאווי לפני המקום משוקץ ומרוחק ותועבה, והיום הוא אהוב ונחמד קרוב וידיד.

נראה, שתשובתו של ר' אליעזר היא כמופיע בירושלמי: "בתשובה". יכולים ישראל להיגאל אף אם הם מתועבים - בתשובה, שכן ברגע אחד הופך האדם ממתועב לאהוב - על ידי התשובה.

"חדא כנישתא"

ענין נוסף שיש להביא בהקשר זה, הוא דברי בעל הלשם המתייחסים לדברי ר' אליעזר (לשם שבו ואחלמה, הקדמות ושערים, שער ו' פרק ט'):

וזהו שאמרו בסנהדרין (צ"ח) "אין בן דוד בא אלא בדור שכולו זכאי או בדור שכולו חייב". ע' בהגר"א בתיקונים (תיקון ס"ט קכ"ו ע"א) מה שאמר, "ודאי אופן השני". והרי לנו דימות המשיח אינו תלוי בזכות ומעשים כלל. וכן שם בסנהדרין (צ"ו סע"ב) בפלוגתא דר' אליעזר ור' יהושע ואמר ר' יהושע "חינם נמכרתם ולא בכסף תגאלו", לא בתשובה ולא במעשים טובים, ושקלו וטרו בזה ר' אליעזר ור' יהושע ולבסוף שתק ר' אליעזר כמו שמבואר שם, והרי הודה ר' אליעזר גם כן לר' יהושע שהגאולה העתידה אינו תלוי בתשובה ובמעשים טובים כלל. וכן כתב רמב"ן בפ' האזינו שהבאת גאולה העתידה אין בה תנאי בתשובה ועבודה אלא שהיא מובטחת לבוא על כל פנים ע"ש. ומה שנמצא בכמה אגדות שתלוי בתשובה, הנה הוא על פי מה שאמרו שם בסנהדרין (ק"א) כי אחד מעיר מזכה כל העיר כולה ושנים ממשפחה מזכין כל המשפחה כולה. וכן הוא מבואר במדרש הנעלם (בזוהר חדש פ' נח סמוך לסופו) שאמר שם ר' אליעזר בפירושו כי הגם שהכל תלוי בתשובה אך אי יחזרון בתשובה אפילו **חדא כנישתא בזכותם יתכנש כל גלותא ע"ש**. ובאמת הרי ישנם כמה צדיקים בכל דור ודור על כל פנים.

מבאר בעל הלשם, שממקורות רבים עולה שהגאולה איננה תלויה בתשובה. כך משמע מהסוגיא שלנו, ששתק ר' אליעזר, כך כתבו ראשונים (הרמב"ן) ואחרונים (הגר"א). אולם, מצאנו בכמה מקומות בדברי חז"ל שאמרו שהגאולה תלויה בתשובה. הכיצד יש ליישב את הסתירה?

הדברים מתיישבים על פי המובא בזוה"ק, שלדעת ר' אליעזר די בכך ש"חדא כנישתא" - ציבור אחד - יחזור בתשובה, כדי לזכות את כל הגלות, ולגאול את ישראל. התשובה היא הכרחית, אך ניתן להסתפק בתשובה של חלק מעם ישראל המזכה את העם כולו. אמנם הגאולה איננה תלויה בתשובה של כל העם, וכשיגיע עת הגאולה - בוא תבוא, אך עם זאת, לא ניתן לגאול את עם ישראל אם אין ולו גרעין של תשובה בעם. על כן אחד מעיר מזכה את כל העיר, ו"חדא כנישתא" - כינוס אחד - מזכה את העם כולו. העולה מדברים אלה הוא האחריות שיש על כל אחד מישראל לראות את עצמו כאחד מ"חדא כנישתא" שבזכותה יגאל כל עם ישראל - לשוב בתשובה שלמה וללכת בדרך הטובה.

על פי דרכו של בעל ה"לשם", יש לומר בדרך נוספת המאחדת את שיטותיהם של רבי יהושע ורבי אליעזר.

אמנם הגאולה תלויה בתשובה, כדעת רבי אליעזר, ומכל מקום שיבת ישראל לארצו אף היא מתהליך התשובה, ובכך ששבו ישראל לארצם - ראויים הם להיגאל, וכפי שכותב הרב קוק זצ"ל (אורות התשובה י"ז, ב'):

כשרוצים באמת לשוב, אף על פי שמעוכבים בשביל כמה מניעות, כמו מחמת בלבול דעת או מחמת חלישות כח או מחמת אי-יכולת לתקן דברים שהם נוגעים בין אדם לחברו, אף על פי שהעכוב הוא גדול מאד והלב מוכרח להיות נשבר מפני ידיעת גדל החובה המוטלת על האדם לתקן את כל פגמיו, באופן היותר טוב והיותר שלם, מכל מקום כיון שהרצון לשוב בתשובה הוא אמיץ, אף על פי שאין בכחו עדיין לסלק את כל המניעות, צריכים לקבל את ההארה הזאת של התשובה בתור תוכן המטהר והמקדש, עד שלא יזוז, מפני העכובים של אי השלמת התשובה, מכל רוממות ומכל עליה רוחנית שהיא ראויה לו, על פי קדושת הנשמה וצביונה הקדוש. וכשם שזה הוא כלל גדול אצל היחיד, ככה הוא אצל הצבור בכללותו. הארת התשובה ישנה בישראל. התעוררות חפצה של האומה בכללה לשוב אל ארצה, אל מהותה, אל רוחה ואל תכונתה, באמת אור של תשובה יש בה. באמת הדבר מתבטא בברור גמור בכטויה של תורה: "ושבת עד ד' אלהיך" "כי תשוב אל ה' אלהיך". התשובה היא תשובה פנימית, אלא שהיא מכוסה בהרבה מסכים חוצצים - ואין כח בשום עכוב ומניעת השלמה לעכב את האור העליון מהופיע עלינו.

שיבתה של האומה לארצה היא גילוי אור של תשובה, שאחריו ניתן לומר שהגאולה שבאה - מתוך תשובה היא באה.